

**АПЛИКАТИВНОСТ НА РЕЖИМОТ НА РЕЗЕРВИ НА
ВИЕНСКАТА КОНВЕНЦИЈА ЗА ДОГОВОРНО ПРАВО ВРЗ
ДОГОВОРИТЕ ОД ОБЛАСТА НА ЧОВЕКОВИТЕ ПРАВА**

Апстракт: Глобалните предизвици пред кои е исправено меѓународното право не стивнуваат. Напротив, добиваат сè поголеми димензии, особено во контекст на зголемените безбедносни проблеми. Први на удар се универзалните вредности: човековите права и слободи. Притоа, државите изнаоѓаат различни форми за да се „ослободат“ од така наметнатите обврски. Меѓутоа, режимот воспоставен со Виенската конвенција за договорно право е јасен. Проблемите кои се наметнуваат произлегуваат од начинот на толкување и извршување. Текстот има за цел да ги разгледа токму овие предизвици и да се обиде да изнајде одговори за универзалните прашања, преку анализа на теоретските пристапи кон проблемот и практиката на еминентни институции во областа.

Клучни зборови: *меѓународно право, пристап, нормативен договор, меѓународни институции*

POPOSKA Vesna

**APPLICABILITY OF THE VIENNA CONVENTION (LAW ON
TREATIES) RESERVATIONS REGIME ON HUMAN RIGHTS
TREATIES**

Abstract: Global challenges that are facing international law do not cease. On the contrary, they are getting different dimensions, especially in the context of rising security problems. First on the list to be undermined are universal values: human rights and freedoms. The countries find different forms to “liberate” themselves from the so-imposed obligations. However, the regime established by the Vienna Convention is pretty clear. The problems arise from the way of interpretation and enforcement. The text aims to examine precisely these challenges and tries to find answers to universal questions through analysis of theoretical approaches to the problem and practice of eminent institutions in the area.

Keywords: *international law, approach, normative agreement, international institutions*

Вовед

Виенската конвенција за договорно право остава можност за модификување на дејството на меѓународните договори со резерви. Единствени ограничувања кои таа ги предвидува во поглед на резервите се оние во случај кога договорот забранува определена резерва или, пак, кога истиот дозволува само определен тип на резерви, а третото ограничување гласи: резервата не смее да биде спротивна на предметот и целта на договорот. Дали една резерва е компатибилна или не со предметот и целта на договорот оценуваат државите. Спротивставувањето на друга држава кон резервата не значи дека државата која ставила резерва нема да се смета за страна на договорот, туку дека државата која се спротивставува може да побара реципроцитет на резервата во однос на државата која ја воспоставува, или пак да не смета дека е во договорен однос со државата која ја дава резервата.

Овој систем е многу поразличен, но и многу поефикасен од системот воспоставен во Лигата на народите, како систем заснован на консензус-многу поцврст, но и многу тешко одржлив.

Иако флексибилен и релативно детален, режимот на Виенската конвенција е нејасен и двосмислен во поглед на резервите. Во 1996 година беше започната иницијатива за изготвување на нацрт-водич за праксата со кој Конвенцијата би се комплетираше.

Недостигот на специфични правила за резервите на договорите за човекови права се должи на тоа што во тој период договорите од областа на човековите права ја немаа истата важност како денес и затоа што целта на подготвувачите беше да се воспостави униформен режим.

Од друга страна, ако тргнеме од премисата дека корените на современото меѓународно јавно право се јавуваат по Втората светска војна, кога поединецот добива *ius standi in iudicio* пред меѓународен трибунал и дека токму најобемната активност се одвива во областа на човековите права; Повелбата на Организацијата на Обединетите нации е напишана во тој дух; а правилата на меѓународното право за правата на човекот прераснуваат во когентни норми, на прв поглед делува нелогична помислата на воспоставување на режим на резерви на договорите од оваа област.

Дополнително, евидентно е во меѓународно јавно право постоењето на т.н. општествени обврски и права, односно обврски кон заедницата, каде што правото се остварува во името на целата меѓународна заедница со дејство *erga omnes*, а со цел да се заштитат заедничките вредности и цивилизациски придобивки. Тоа, според авторката на овој текст, го прави

рестриктивното толкување на режимот за резерви тешко апликативно во поглед на договорите од областа на човековите права.

I Договорите од областа на човековите права како нормативни договори

Меѓународното право напредна доволно за да може да зборува за обврски „*erga omnes*”¹ - обврски на државата спрема целата меѓународна заедница, како вредности на современото меѓународно општество. Дури и Меѓународниот суд на правдата, во случајот *Barcelona Traction*, нагласи дека мора да се направи разлика помеѓу обврските помеѓу државите *inter partes* и обврските *erga omnes* кои една држава ги има кон целото меѓународно општество, како што се заштитата на човековите права. Судот својот став го потврдил и во случајот на Источен Тимор, каде што нагласил дека *erga omnes* обврските немаат реципрочен карактер.²

Во врска со постоењето на обврските *erga omnes* односно обврските „спрема сите“, постои обемна судска пракса на најистакнатите меѓународни тела и судски инстанци. Така на пример, Меѓународниот суд на правдата (МСП) при разгледувањето на апликативноста на Конвенцијата за превенција и казнување на геноцидот (*Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia*, 1996 ICJ), во издвоено мислење на судијата Weeramantry стои дека: „конвенцијата за геноцид како и секој друг договор од хуманитарен карактер не претставува размена на интерес и корист помеѓу државите страни во конвенционална смисла... Човековите права и хуманитарното право претставуваат повеќе обврска на државите да ги обезбедат вредностите признаени од меѓународната заедница...” Во оваа смисла, се признава карактерот на договорот како нерципрочен и воедно се признаваат обврските *erga omnes* во меѓународното право. Друга врвна судска инстанца, Европскиот суд за човекови права во случајот на *Al Adsani v. United Kingdom (2001)* е на ставот дека „Конвенцијата (ЕКЧП) не може да се толкува во вакуум, а Судот мора да биде свесен за посебниот карактер на Конвенцијата како договор за човекови права, истовремено земајќи ги предвид релевантните правила на меѓународното право... Потребно е колку што е можно повеќе Конвенцијата да биде толкувана во хармонија со другите правила на меѓународното право, чив е дел...”

---

¹) Cassese A. "International law" Oxford university press Inc, New York, 2005, pg58-59.

²) Crawford J. "Responsibility to the international community as a whole, lecture., pg3-5.

II Режимот на резерви воспоставен со Виенската конвенција за договорно право

Резервата претставува еднострана изјава без оглед како е именувана, дадена од државата при потпишувањето, ратификувањето, прифаќањето, одобрувањето или пристапувањето кон договорот со намера да го исклучи или модфикува правниот ефект на определени одредби на договорот во поглед на подносителот. Државата може при потпишувањето, ратификувањето, прифаќањето, одобрувањето или пристапувањето кон договорот да стави резерва освен ако:

- резервата е забранета со договорот;
- договорот дозволува да бидат ставени само специфични резерви, под кои не потпаѓа резервата што планира да ја стави;
- во случаи кои не припаѓаат погоре, резервата да не е спротивна (инкомпатибилна) на предметот и целта на договорот (и токму тука се јавува проблемот со универзалните договори за човекови права).

Резерва која е изречно дозволена со договорот не бара никакво дополнително прифаќање. Кога договорот е конститутивен елемент на меѓународна организација и ако поинаку не е определено, резервата треба да биде прифатена и од организацијата.

Со прифаќање на резервата се воспоставува договорен однос соодветен на резервата помеѓу државата што ја ставила и онаа што ја прифатила. Приговорот кон резервата не го исклучува стапувањето на сила на договорот помеѓу државата што ставила резерва и таа што протестираше, освен ако спротивната намера не е јасно изразена од државата која приговара. Се смета дека резервата е прифатена ако приговор не е покренат во рок од 12 месеци по нотификацијата. Кога државата што приговара кон резервата не се спротивставува на влегувањето во сила на договорот помеѓу неа и државата што ја ставила резервата, одредбите на кои се однесува резервата не важат помеѓу двете држави.

III Односот помеѓу режимот на резерви воспоставен со ВКДО и договорите од областа на човекови права

3.1. Став на Комисијата за меѓународно право³

Комисијата за меѓународно право по ова прашање заведе доста ригиден став и во своите прелиминарни заклучоци го заведе ставот дека режимот на Виенската конвенција за договорно право е апликативен за сите типови на меѓународни договори, без оглед на нивната природа,

---

³⁾ Simma, Bruno “Reservations to human rights treaties-some recent development”

пред сè заради неговата флексибилност, како и заради можноста да постигне баланс помеѓу универзална партиципативност односно вклучување на што е можно поголем број на држави и интегритетот на договорот. Комисијата, исто така, се изјаснила дека телата воспоставени со договорите за човекови права можат да даваат препораки и мислења. Комисијата даде нацрт-упатства во поглед на ова прашање, но ги даде во форма на прелиминарен заклучок и не може да се каже дека проблемот е решен.⁴

3.2. Совет на Европа

3.2.1. Препорака 1223 за резервите на државите-членки на Советот врз конвенциите на Советот на Европа

Советот на Европа во својата Препорака 1223 за резервите на државите-членки на Советот врз конвенциите на Советот на Европа, од 1993 година, прифаќајќи ја можноста дадена со Виенската конвенција за договорно право за моделирање на дејството на договорот за државата преку резерви, но се осврнува на неколку недостатоци на резервите како такви. Прво, се загрозуваат кохерентноста и интегритетот на конвенцијата. Правната машинерија воспоставена со конвенцијата се ослабнува, а настануваат проблеми и во хармонизацијата и унификацијата на законодавствата. Со тоа што државите немаат подеднакви меѓународни обврски се нарушува еднаквоста меѓу страните и се компликуваат односите помеѓу нив. Затоа, Генералното собрание и Советот на министри на Советот на Европа препорачуваат и сметаат дека е неопходно значително да се намали бројот на резервите воспоставени кон конвенциите на Советот на Европа. Во однос на конвенциите кои веќе се склучени, со оваа Препорака се повикуваат државите-членки внимателно да ги гледаат дотогаш воспоставените резерви, во најбрз рок да ги повлечат истите и да испратат образложен извештај до генералниот секретар, ако сепак сметаат дека е неопходно некои резерви да останат во сила.

Во однос, пак, на идните конвенции што ќе бидат склучени во рамките на Советот на Европа се препорачува:

1. Секоја конвенција да содржи клаузула со која ќе се специфицира дали конвенцијата ќе дозволи резерви, како и условите под кои една држава ќе може да стави резерва;

---

⁴ Fitzmaurice.M."On the protection on human rights,the Rome Statute and reservation to multilateral treaties" 2006 Singapore Year Book of International law and Contributors (2006)10 SYBIL 133-173

2. Да го ограничи важењето на резервата за период од најмногу десет години. По истекот на тој рок, генералниот секретар на Советот на Европа треба да ја покани државата која ставила резерва истата повторно да ја разгледа и да ја покани истата да ја повлече во најбрз можен рок или да испрати образложен извештај ако сака да ја одржи резервата. Ако државата не ја обнови резервата во рок од една година по поканата на генералниот секретар, резервата ќе се смета за повлечена;
3. Да им се даде авторитет на телата воспоставени со конвенцијата да дадат свое мислење за резервата што една држава планира да ја стави.

3.2.3. Извештај на Европска комисија за демократија преку право (Венецијанска комисија)⁵

Овој извештај дава пет пристапи на третманот на договорите за човекови права

1) Позитивистички пристап кон ВКДО

Крајно позитивистички пристап кон ВКДО би значел дека истата треба да биде третирана единствено како договор за договорите. Со ваков пристап улогата на ВКДО би била поприлично маргинализирана и во исто време би влијаела многу деструктивно врз договорите за човекови права. Ова би произлезло од фактот што е помал бројот на држави кои ја имаат ратификувано ВКДО отколку бројот на држави-потписнички на некои други договори - шесте главни договори за човекови права на ООН: Меѓународниот пакт за граѓански и политички права; Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права; Меѓународната конвенција за елиминација на сите форми на расна дискриминација; Конвенција за елиминација на сите облици на дискриминација над жената; Конвенцијата против тортура, нехумано и понижувачко однесување или казнување, како и Конвенцијата за правата на детето.

Ваквиот пристап кон ВКДО би значел дека истата ќе важи само помеѓу страните што ја склучиле.

Освен тоа, во Конвенцијата е предвидено да нема ретроактивно

---

⁵⁾ Во рамки на португалското претседателство со Советот на министри на Советот на Европа, а во соработка со Правниот факултет на Универзитетот Coimbra (*IUS GENTIUM CONIMBRIGAE CENTRE*) и Меѓународната асоцијација за уставно право – **IACL**.

Извештај од октомври 2005 *Договорите од областа на човековите права и Виенската конвенција за договорно право-Конфликт или хармонија* поднесен од Martin SCHEININ, професор, директор на Институтот за човекови права на Финска и член на IACL.

дејство, што значи дека би требало да се применува единствено врз договори што ќе бидат склучени по нејзиното стапување во сила.

Ваквиот пристап би ги уништил не само договорите за човекови права, туку би претставувал огромен регрес за општото меѓународно право.

Затоа и не може да се земе како соодветен. ВКДО претставува нешто многу повеќе.

2) *Догматски пристап кон ВКДО како кодификација на обичајните правила за договорното право*

Факт е дека постои врска помеѓу обичајното право и Конвенцијата но прашањето кое се поставува е дали тоа ќе сфати како кодификација во апсолутна смисла или некој друг полабав однос. Овој пристап се соочува со неколку проблеми:

- одредбата на конвенцијата за неретроактивно важење, со што се прифаќа и постоењето на правила кои важат надвор од оние предвидени со конвенцијата.

Затоа, кодификацијата во однос на Виенската конвенција не може да се земе во апсолутна и конечна смисла.

Во конвенцијата не се спомнува ништо за значењето на институционализираните практики на толкување на меѓународните тела за мониторинг воспоставени со самиот договор, што би можело да алудира на интерпретација дека истите немаат значење. Исто така, правниот ефект на недопуштените резерви не е регулиран, што значи дека сите правни правила не се опфатени, а овие области можат да бидат покриени единствено со пошироко толкување.

Ако се земе предвид подготвителната работа на Комисијата за меѓународно право во поглед на Конвенцијата, ќе стане јасно дека никогаш не постоела намера да се регулира режимот на недопуштените резерви и дека правилата на обичајното право во поглед на резервите во периодот кога се подготвувала Конвенцијата биле нејасни.

Она што треба да биде земено предвид при ваквиот пристап е советодавното мислење на Меѓународниот суд на правдата во поглед на резервите на Конвенцијата за спречување на геноцид (рефериран на почетокот од овој текст).⁶

3) *Договорите за човекови права како посебен режим-фрагментација на меѓународното право*

Иако Конвенцијата е создадена за да биде апликативна врз сите

---

⁶ Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, International. Court of Justice, Advisory Opinion of 28 May 1951.

типови на меѓународни договори, постојат многу (скриени) одредби кои не можат да се оправдаат со договорите од областа на човекови права.

Како прво, Конвенцијата се применува единствено ако ги засега државите -само државите можат да бидат страни и да создаваат корелативни односи на права и обврски. Во таков случај, изгледа како секоја од нив да е должна да следи дали другата страна го исполнува својот дел од договорот.

Договорите за човекови права, пак, обезбедуваат права за трета страна -граѓаните на државите кои се страни на договорот. Исто така, со многу од нив се создаваат специјални судови или тела за мониторинг. Затоа, правниците кои се борат за човекови права бараат да се има помодерен пристап кон Конвенцијата и предлагаат телата за мониторинг да бидат во можност да коментираат во поглед на резервите или, пак, институционализирана практика на толкување на телата воспоставени со договорот да биде земена предвид при понатмошни толкувања. Други, пак, сметаат дека на државите не треба да им се остави простор за резерви во оваа област, бидејќи тука има трета страна која не е држава, односно директни корисници се поединците.

Како излезно решение некои ја гледаат фрагментацијата која се поврзува со догматскиот пристап, односно предлагаат за да се одржи режимот воспоставен со Конвенцијата, договорите од областа на човекови права да се третираат како договори *suī generis*, опишувајќи ги како полуавтономни саморегуирачки режими кои функционираат во согласност со правилата кои ги рефлектираат нивните карактеристики како *lex specialis* кој произлегува од општото меѓународно право отелотворено во Виенската конвенција. Нешто слично се јавува кај трговските меѓународни договори или кај договорите за заштита на животна средина, но од друга страна тие предупредуваат дека преголемото фрагментирање на општото меѓународно право може да доведе до негова ерозија.

4. *Договорите за човекови права како глобален Устав - конституционализација на меѓународното јавно право*

Овој пристап може да се изгради врз основа на постоењето на когентни норми кои Конвенцијата ги признава како неприкосновени и ја повикува на помош доктрината за издвоивост на недопуштените резерви. Таков е, на пример, случајот со Европската конвенција за човекови права која стриктно издвојува недерогабилни човекови права.

5. *Помирување на Виенската конвенција за договорно право со договорите за човекови права*

Овој пристап се базира врз прифаќањето на Конвенцијата како

рефлексија на нормите на меѓународното обичајно право и зема предвид дека при подготовките на Конвенцијата намерата била таа да се применува на меѓудржавни договори, со кои не се воспоставува тело за мониторинг или принуда, туку се воспоставуваат права и обврски. Овие автори Конвенцијата ја разбираат не како кодификација, туку како апроксимација на важечките обичајни правила во времето кога се подготвувала Конвенцијата.

Освен тоа, член 5 од Конвенцијата предвидува дека Конвенцијата е апликативна при договори кои претставуваат конститутивни елементи на меѓународна организација или е усвоен во согласност со меѓународна организација, без да се исклучи важењето на правилата на организацијата. Во член 20 се дава обврска дека кога се работи за резерва на конститутивен договор на меѓународна организација потребна е и согласност на организацијата.

Токму овие одредби им даваат можност на правниците да го земат за пример Меѓународниот пакт за граѓански и политички права со кој се конституира Комитетот за човекови права како орган со точно определени надлежности.

Друг обид за помирување помеѓу Конвенцијата и човековите права се прави во поглед на член 57 и 58 од Конвенцијата, во поглед на суспензијата на договорите, каде што се нагласува дека ваквата суспензија не смее да биде спротивна на предметот и целта на договорот.

Третиот аргумент се бара во член 31.

Согласно со извештајот на Венецијанската комисија, позитивистичкиот, догматскиот и фрагментирачкиот пристап кон Виенската конвенција за договорно право се земаат за неприфатливи. Пристапот на конституционализација е најдобриот во поглед на човековите права и тоа е насоката на прогресивен развој на меѓународното право, но истовремено може да биде сфатен и како преамбициозен.

Пристапот на помирување е моментално најприфатлив иако сè уште можат да се јават правни празнини. Една таква област може да биде и теоријата на одвоивост на недопуштените резерви, која ја прифати Комитетот за човекови права како и Европскиот суд за човекови права, но не ја прифаќаат држави како што се Соединетите Американски Држави. Или, две од трите земји што реагирале на ставот на Комитетот за човекови права (Франција и Обединетото Кралство) доктрината на издвојување ја прифаќаат на регионално ниво во поглед на Европската конвенција за човекови права, што ни дава спротивставена практика.

Затоа овој извештај му дава предност на конститутивниот пристап.

*Ставот на Комитетот за човекови права воспоставен со Меѓународниот пакт за граѓански и политички права*⁷

Комитетот смета дека режимот воспоставен со Виенската конвенција во поглед на резервите е несоодветен за договорите од областа на човековите права. Отсуството на протест не значи дека една резерва не е компатибилна со предметот и целта на договорот. Со оглед на посебната природа на човековите права компатибилноста мора да биде оценета објективно, а тоа најдобро би го направил токму Комитетот. Комитетот се изјаснува во полза на доктрината на издвојивост, не прејудиирајќи ја неможноста за ставање на резеви, туку барајќи истите да бидат јасни и транспарентни и да не водат кон систематско намалување на обврските.

Заклучок

Дебатата за апликативност на режимот на резерви врз договорите од областа на човековите права сè уште не е исцрпена. Практиката е многу спротивставена, исто како и мислењата на правниците.

Фрапантен е фактот што токму земјите кои себеси се сметаат за најголеми промотори на демократијата и човековите права многу тешко се одлучуваат да пристапат кон ваквите договори, а кога пристапуваат тоа го прават со огромен број на резерви, повикувајќи се токму на Виенската конвенција за договорно право, што имплицира на сериозни злоупотреби на режимот на резерви. Дури и ако се поведеме од Конвенцијата, истата не дозволува резерви спротивни на предметот и целта - што го прави режимот апликативен. Проблемот е во тоа кој одредува дали целта и предметот се компатибилни со резервата. Според сегашниот режим тоа се државите. Ако се толкува поопширно моменталниот режим и на соодветните меѓународни органи на мониторинг што се создаваат со договорите им се дозволи да одлучуваат за компатибилноста, дадениот режим би бил многу поконзистентен. Ова може да се поддржи со теоријата за competence-competence и веќе се појавува како пракса на Европскиот суд за човекови права и на Комитетот за човекови права воспоставен со Меѓународниот пакт за граѓански и политички права. Исто така, според Конвенцијата резерва не може да се стави на когентна норма, а токму такви се повеќето норми поврзани со човековите права. И повторно се отвора проблемот на толкување.

---

⁷) General comment 24 on reservations to the international Covenant on civil and political rights, HRC 1994(1995).

Многумина бараат оправдување за можноста на воспоставување на систем на резерви на договорите за човекови права во културниот релативизам. Но она што е важно да се знае за човековите права е дека тие не се наменети да важат релативно и во даден општествено-политички контекст. Првата лекција што секој меѓународен правник ја учи од таа област е дека човековите права имаат апсолутен и неделив карактер и дека му припаѓаат секому и секаде подеднакво. Важат секогаш и се добиваат во пакет. Колку и да звучи идилично, тоа е нивната дефиниција. Тие се вредност сама по себе.

Режимот на Виенската конвенција предвидува дека ако една страна смета дека резервата е спротивна на предметот и целта на договорот може државата што ја ставила резервата да не ја смета како страна. Но што реално значи ова? Ако една држава ставила резерва на правото на живот, а другата на тоа протестира, дали тоа значи дека државата што протестира ќе го убие секој граѓанин на првата држава што ќе застане на нејзина територија? Кое е реалното значење на ваквата одредба во праксата? Колку и да зборуваме за општество на држави и за значењето на суверенитетот, не треба да ја забораваме тезата на Радбрух - дека целта на правото е личноста. Само со силна гаранција на човековите права може да се ограничи влијанието на политиката врз правото.⁸ Би било преамбициозно да се констатира дека меѓународното право го има достигнато тој степен на развој за да може беспоговорно и аксиоматски да ја одбраниме конститутивната природа на човековите права со оглед на реалноста. Исто така, би било веројатно неостварливо да се бара посебно кодификување на договорното право од областа на човековите права во оваа временска рамка. На крајот, не е целта воспоставувајќи еден режим да се поткопа друг. Затоа, како излезно решение во овој момент најсоодветно е екстензивно толкување на Конвенцијата земајќи ја предвид праксата на судовите и другите тела од областа на човековите права - режимот да биде раководен од начелото на согласност со предметот и целта на договорот, со тоа што компатибилноста ќе ја оценуваат телата воспоставени со договорите, при што би им се дала можност на државите за образложување. Оние резерви што нема да бидат компатибилни со предметот и целта на договорот би требало да бидат издвоени и да не се земе дека имаат правен ефект или да ѝ се даде можност на државата да

---

⁸) Fitzmaurice.M."On the protection on human rights,the Rome Statute and reservation to multilateral treaties" 2006 Singapore Year Book of International law and Contributors (2006)10 SYBIL 133-173.

изврши преформулација. Најдобро решение би било кога договорот би содржел поконкретни одредби во поглед на резервите.

Она што би требало да претставува крајна цел на меѓународните правници е конституционализацијата на општото меѓународно јавно право, особено во поглед на човековите права како есенцијални за одржувањето на стабилноста и развој.

Користена литература

- Cassese A. 2005 "International law" Oxford university press Inc, учебник
- Crawford J. 2012 "Responsibility to the international community as a whole", излагање
- Simma B. 1998 "Reservations to human rights treaties-some recent development" излагање
- Fitzmaurice M. 2006 "On the protection on human rights, the Rome Statute and reservation to multilateral treaties" Singapore Year Book of International law , годишник
- Fastenrath U. 2011 "From Bilateralism to Community Interest: Essays in Honour of Judge Bruno Simma" Oxford University Press, книга
- Cannizzaro E. Arsanjani M, 2011 "The Law of Treaties Beyond the Vienna Convention" Oxford University Press, книга
- Меѓународен суд на правдата 1951, Резерви на конвенцијата за превенција и казнување на геноцидот, советодавно мислење
- Комитет за човекови права, 1995, Општ коментар 24 за резервите на меѓународниот пакт за граѓански и политички права
- Виенска конвенција за договорно право (1969)*
- Европска конвенција за човекови права (1950)*
- Меѓународен пакт за граѓански и политички права (1966)*